
DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2018.03.099>

УДК 330.16 + 330.59 + 339.924

JEL: A130, D630, I310, I390

Тетяна Бурлай

РИЗИКИ ФОРМУВАННЯ ПАСТКИ ДИВЕРГЕНТНОСТІ В ПРОЦЕСІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ¹

Охарактеризована поточна динаміка соціально-економічного розвитку України в процесі її європейської інтеграції на основі Угоди про асоціацію з Євросоюзом, укладеної в 2014 році. Висвітлено ключову роль механізму конвергенції у відновленні сталого зростання економіки, підвищенні добробуту громадян, а також посиленні інтеграційних процесів в Європейському Союзі і його міжнародної конкурентоспроможності. Наведено порівняльну оцінку розвитку України та окремих країн Євросоюзу за критеріями обсягу ВВП на душу населення; величини добробуту домогосподарств; національного добробуту в розрахунку на душу населення. Позначена дедалі більше посилювана в останні роки тенденція дивергенції соціально-економічних систем Європейського Союзу та України, перш за все, за критеріями добробуту населення і продуктивності праці. Описано інституційний феномен пастки дивергентності, що виникає в результаті синтезу пасток бідності і неконвергентності. Охарактеризовані ризики потрапляння України в пастку дивергентності, пов'язані з дією таких основних внутрішніх факторів як: прийняття Україною в 2015 р. умов реструктуризації частини держборгу, що істотно обмежують її економічне зростання; неприйнятно низькі в контексті забезпечення конвергенції рівні капіталізації національної економіки; галопуюча трудова міграція з України, яка обумовлює значущі втрати внутрішнього потенціалу зростання ВВП; незначна вага інноваційно-технологічного фактора в макроекономічному розвитку держави. Зазначено необхідність побудови економетричних моделей для кількісної оцінки соціально-економічної конвергенції (дивергенції) України та Європейського Союзу, за результатами якої можливе вироблення відповідних рекомендацій в частині державного регулювання, спрямованих на визначення та ефективне впровадження механізмів виходу України з пастки дивергентності.

Ключові слова: конвергенція, ризики розвитку, пастка дивергентності, євроінтеграція України, ЄС.

Інтеграційні економічні об'єднання, навіть в умовах зростаючих викликів глобалізованого світу, продовжують зберігати свої переваги, не тільки сприяючи інтенсивності товарних, фінансових і людських потоків у загальному інтеграційному просторі, а й забезпечуючи країнам-

---

Бурлай Тетяна Вікторівна (btv2008@ukr.net), канд. екон. наук, доц.; старший науковий співробітник ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

¹ Стаття підготовлена в рамках виконання дослідження з науково-дослідницького проекту "Становлення медіум-класу в процесі соціального розвитку і подолання суперечностей між економічною ефективністю і справедливістю" цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України "Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи".

© Т.Бурлай, 2018

ISSN 1811-3141. Економічна теорія. 2018. № 3: 99–119

99

учасникам певні механізми взаємопідтримки, які підвищують їхню стійкість до зовнішніх шоків і проявів макроциклічної волатильності. У зв'язку з цим міжнародні інституції відзначають, що, незважаючи на вплив глобальної фінансової кризи, економічна інтеграція як і раніше залишається основним компонентом стратегії розвитку як розвинених, так і країн, що розвиваються². Для України, яка в процесах міжнародного виробництва і обміну має, на жаль, тільки периферійний статус, обумовлений значними структурними перекосами національної економіки, – а саме, завищеною часткою приватного споживання і критично низькими рівнями капіталовкладень (Сіденко, 2018), – інтеграційна політика відіграє особливу роль. Як очікується, реальна інтеграція з Євросоюзом дозволить країні істотно підвищити рівень свого соціально-економічного розвитку та міжнародної конкурентоспроможності.

Ратифікація Україною у вересні 2014 р. Угоди про асоціацію з Європейським Союзом стала відправною точкою для інституційного прискорення її просування шляхом євроінтеграції. Досвід інших країн Центральної та Східної Європи, які вже стали членами Євросоюзу, показує, що на цьому шляху існують значні бар'єри і ризики, які потрібно долати, забезпечуючи роботу механізму конвергенції – поетапного зближення з ЄС за ключовими параметрами розвитку.

На думку експертів Світового банку, цей механізм має першорядне значення, оскільки саме "машина конвергенції" (*convergence machine*) – так вони назвали унікальну європейську економічну модель, – в період після Другої світової війни дозволила об'єднаній Європі піднятися на один із найвищих у світі рівнів добробуту і якості життя населення. В останні роки, під впливом недавньої глобальної та низки тривалих внутрішніх криз, конвергенційні процеси в Євросоюзі сповільнилися, а за певними показниками розриви між його країнами-учасниками ростуть, тобто фактично має місце соціально-економічна дивергенція (Gräßner et al. 2017). Світовий банк вважає, що виходом із ситуації може стати модернізація європейської "машини конвергенції". Цей процес повинен, по-перше, передбачати двовимірне розширення можливостей – для людей (професійні навички і освіту) і для фірм (інновації), а, по-друге, забезпечувати рівні умови для такого розширення за допомогою флексик'юризації ринків праці та підтримки сприятливого бізнес-середовища (World Bank, 2018. *Growing United ...* PP. 134–135).

Варто зазначити, що в посткризовий період ідея перезапуску соціально-економічної конвергенції підтримується і на найвищому рівні керівництва ЄС. Наприклад, у Римській Декларації, ухваленій у березні 2017 р. лідерами Євросоюзу і 27 країн-членів, чітко зафіксовано їхнє зобов'язання працювати над створенням багатой, стабільної та соціальної Європи – як Союзу, в якому економіки конвергуються і який на базі сталого розвитку сприяє економічному та соціальному прогресу, згуртованості і конвергенції (European Commission, 2017. P. 1). Перш за все, такий підхід говорить про визнання керівництвом ЄС ключової ролі механізму конвергенції у відновленні сталого зростання економіки, підви-

² Global Challenges of Integration (2013, January 16). World Bank. URL: <http://www.worldbank.org/en/news/speech/2013/01/16/otaviano-canuto-talking-points-gaidar-forum-in-russia>

щенні добробуту громадян, а також посиленні інтеграційних процесів в Євросоюзі та його міжнародної конкурентоспроможності.

Для України це означає рівно те, що завдання забезпечення соціально-економічної конвергенції з Європейським Союзом є пріоритетним у контексті її стратегічного євроінтеграційного розвитку. Однак, з урахуванням нинішніх реалій, це завдання важкодосяжне і вимагає вагомих інституційних змін. І в першу чергу для того, щоб зламати тенденцію з розбіжності динаміки розвитку ЄС і України, що стрімко підсилюється в останні роки. Очевидні ознаки зростаючої дивергенції їх соціально-економічних систем – перш за все за критеріями добробуту населення і продуктивності праці, – відзначаються з 2014 р., ознаменованого виникненням воєнного конфлікту на Донбасі та глибокої кризи в економічній і соціальній сфері розвитку українського суспільства.

За період 2014–2015 рр.³ реальний ВВП України сумарно скоротився на 16,1%, і його зростання на 2,3% в 2016 р. і на 2,5% в 2017 р.⁴ виглядає досить слабким для необхідного покриття втрат і виходу на траєкторію сталості. Але якщо в економічній сфері України статистика відзначає слабкі паростки посткризового відновлення, то її соціальна сфера, як показують основні індикатори доходів, зайнятості та якості життя населення, залишаються все ще в стані стагнації.

Так, за останні чотири роки середня зарплата українців, виражена у валютному еквіваленті, скоротилася більш ніж в 1,5 раза – з 408 дол. США (3265 грн) в 2013 р. до 267 дол. США (7104 грн) в 2017 р., а середня пенсія – більш ніж в 2 рази, – відповідно, зі 191 дол. США (1526 грн) до 93 дол. США (2480 грн)⁵.

Високий рівень споживчої інфляції (за 2014–2017 рр. ціни виростили в 2,3 раза) і непропорційно низьке номінальне підвищення базових соціальних стандартів (за винятком мінімальної зарплати) зумовило помітне скорочення платоспроможності українців. Тільки за період 2014–2016 рр., згідно з даними Держстату України, реальні наявні доходи населення країни скоротилися на 30,7% (і це абсолютно не компенсовано зростанням цього показника на 6,0% в 2017 р.).

Відповідно, відбулося стрімке скорочення рівня життя людей і зростання масштабів бідності. За офіційними даними, чисельність населення із середньодушовими загальними доходами у місяць нижче фактичного прожиткового мінімуму, збільшилася з 6,3 млн осіб у 2014 р. до 19,8 млн осіб у 2016 р. або – з 16,7 до 51,1%, якщо оцінювати в процентному відношенні до загальної чисельності населення України⁶.

Також стрімко зросла чисельність українців, які потребують соціальної підтримки держави. Згідно з інформацією Держстату України, на початок 2018 р. 9,6 млн українських домогосподарств або майже 2/3 (!) їхньої загальної кількості, були фінансово неспроможні самостійно оплатити житлово-комунальні послуги (в містах), придбання скрапленого газу або побутового палива (в селах), а тому були змушені оформити

³ Тут і далі: статистичні дані Держстату України за 2014–2018 рр. наведено без урахування тимчасово окупованих АР Крим, міста Севастополя та частини територій Донецької і Луганської областей.

⁴ Державна служба статистики України (2018). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

⁵ Там само.

⁶ Там само.

отримання житлових субсидій. Для порівняння, за підсумками 2014 р. такі субсидії сумарно отримували всього 1,8 млн домогосподарств⁷.

Значний вплив на поширення масштабів бідності в Україні здійснює погіршення стану національного ринку праці та галопуюча трудова міграція до країн ЄС та Росії. Обчислений за методологією МОП рівень безробіття серед населення у віці 15–70 років на початок 2018 р. піднявся до 9,5%, хоча ще в кінці 2013 р. становив 7,3%. За різними експертними оцінками, на сьогодні за кордоном працює від 4 до 8 мільйонів українців (з 17,2 млн осіб економічно активного населення працездатного віку, зареєстрованого Держстатом України). Згідно з оцінками, наведеними Мінсоцполітики в липні 2018 р., на постійній основі за кордоном працюють 3,2 млн українських "заробітчани", тоді як масштаби сезонної трудової міграції з країни сягають 9 млн осіб⁸. За даними Національного банку України (НБУ), упродовж останніх трьох років (2015–2017 рр.) трудові мігранти щорічно пересилали в Україну кошти на рівні 7,0–9,3 млрд дол. США, або 7,6–8, 4% ВВП країни (НБУ, 2018. С. 14), що характерно для бідних країн із слаборозвиненими ринками праці. Через відсутність адекватної державної політики зайнятості негативна тенденція масового відтоку трудових ресурсів з України лише зміцнюється – НБУ прогнозує різке зростання грошових переказів українських гастарбайтерів до 11,6 млрд дол. США в 2018 р. і 12,2 млрд дол. США в 2019 р., пов'язуючи це, в першу чергу, з посиленням трудової міграції⁹.

Слабка конкурентоспроможність вітчизняного ринку праці безпосередньо пов'язана з низьким рівнем і недостатніми гарантіями оплати праці. На 2018 рік мінімальна зарплата в Україні законодавчо встановлена на рівні 3723 грн (117,4 євро за поточним обмінним курсом), що в два рази нижче, ніж у найбіднішій країні Євросоюзу – Болгарії (260,8 євро), в 4 рази – ніж в Естонії (500,0 євро) і Польщі (502,6 євро), в 5,5 рази – ніж в Португалії (676,7 євро) і Греції (683,8 євро), в 12 разів – ніж у Німеччині (1497, 8 євро) і Франції (1498,5 євро) і в 13 разів менше, ніж у Нідерландах (1578,0 євро) та Ірландії (1614,0 євро) (Eurofound, 2018. Р. 3–4).

Крім низького рівня оплати праці труда, гострою проблемою в Україні залишається акумуляція заборгованості з виплати офіційно нарахованої заробітної плати – явища, практично немислимого в умовах ЄС. Станом на 1 серпня 2018 р. загальна величина цієї заборгованості досягла 2733,6 млн грн, збільшившись проти початку 2014 р. (753,0 млн грн) в 3,6 рази¹⁰.

Звичайно, охарактеризовані вище проблеми дають дуже неповну уяву про "вузлові питання" соціально-економічного розвитку України, без вирішення яких неможливе її успішне просування до цілей Угоди про асоціацію з ЄС. Але в цьому контексті вони дозволяють більш об'єктивно оцінити можливості і перспективи конвергенції України та Євросоюзу, і спробувати обґрунтувати таку тезу. На наш погляд, у разі

⁷ Там само.

⁸ Трудова міграція: Мінсоцполітики назвало кількість постійно працюючих за границей. 03.07.2018. URL: <https://www.work.ua/news/ukraine/906/>

⁹ Обсяг грошових переказів в Україну від трудових мігрантів в 2018 р. може зрости. 12.07.2018. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/517742.html>

¹⁰ Государственная служба статистики Украины (2018). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

збереження негативної соціальної динаміки та незмінності соціально-економічних пріоритетів держави, в процесі євроінтеграції *Україна ризикує потрапити в "пастку дивергентності"*, яку можна розглядати як синтез двох відомих в економічній теорії явищ – "пастки бідності" та "пастки неконвергентності". Коротко викладемо їх зміст і відповідну прив'язку до українських реалій.

Економічний феномен пастки бідності (*poverty trap*), або ж пастки низьких доходів (*low-income trap*) описує ситуацію слабозвинених країн, в яких з ряду взаємопов'язаних причин відбувається довгострокова консервація бідності на мікрорівні. Ця ситуація також описана в моделях порочного кола бідності, які ще з 1950-х років розроблялися економістами-теоретиками, які досліджували різні аспекти проблеми капіталізації економіки. Найбільш відомою є модель порочного кола бідності Р. Нурксе, яка описує циклічну схему: "низький рівень доходів → слабка купівельна спроможність → недостатній стимул до інвестування → нестача капіталу → низька продуктивність праці → низький рівень доходів", а також інтерпретації цієї моделі в працях Х. Лейбенстайна, Б. Кналла та авторів кейнсіанського напрямку (*Артюмова, Полічко, 2009. С. 61*).

Подолання пасток бідності є серйозним викликом для державної політики багатьох країн і вимагає чіткого розуміння причин, які призводять до потрапляння в такі пастки. Найпоширенішими серед цих причин міжнародні експерти називають такі (*Економічна і соціальна рада ООН, 2000. С. 140–143*):

- міжгалузеві переливи надлишкового попиту (при нестачі капіталовкладень в одній із взаємозалежних галузей зі взаємозумовленим попитом);
- дія ефекту масштабу виробництва та екзогенних факторів, пов'язаних з людським капіталом, науковим потенціалом і технологіями;
- наявність субоптимальних (неефективних) інститутів.

Всі три ситуації, які ініціюють потрапляння в пастку бідності, спостерігалися в Україні в різні моменти її історії як незалежної держави, а деякі – насамперед, функціонування неефективних і ряду деструктивних інститутів (надвисока корупція, масштабна тіньова економіка), – мають місце і зараз. Пошук ефективної стратегії і механізмів виходу України з пастки бідності повинен будуватися на адекватній оцінці її масштабів і динаміки, а також порівнянні з показниками бідності інших країн, в першу чергу, країн-"маяків", якими можуть служити постсоціалістичні держави Євросоюзу.

Досить повне уявлення про бідність в Україні та Європі дають відповідні оцінки авторитетних міжнародних структур. Так, МВФ розраховує такий традиційний міжнародний індикатор рівня добробуту, як величина номінального ВВП на душу населення, виражена у валютному еквіваленті¹¹. Згідно з даними МВФ, показник ВВП на душу населення України виріс за період 1991–2016 рр. у півтора раза, але, досягнувши максимуму в 2013 р. (3969 дол. США), потім відчутно обвалився і може повернутися на ці позиції тільки як мінімум через десятиліття – приблизно до 2023 р. (табл. 1).

¹¹ IMF (2018). World Economic Outlook Database, April 2018. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2018/01/weodata/index.aspx>

Таблиця 1

**Динаміка ВВП на душу населення країн ЄС і України
за 1991–2016 рр. (факт) і 2017–2023 рр. (оцінка),
дол. США, в поточних цінах**

Країна	1991	2000	2010	2013	2016	2017	2023
Данія	27053	30799	58177	61326	53774	56444	77408
Франція	22517	23313	42249	44105	38205	39869	53839
Чехія	н/д	5998	19831	19913	18506	20152	33623
Латвія	н/д	3334	11228	14952	14009	15547	25716
Угорщина	3350	4628	13074	13645	15531	15531	21980
Польща	2101	4476	12602	13777	13823	13823	20980
Румунія	1249	1670	8212	9568	10757	10757	18521
Болгарія	224	1614	6744	7696	7496	8064	12166
Україна	1490	664	2983	3969	2199	2583	4216
<i>Співвідношення показників України та:</i>							
<i>Франції, %</i>	<i>6,6</i>	<i>2,8</i>	<i>7,1</i>	<i>9,0</i>	<i>5,8</i>	<i>6,5</i>	<i>7,8</i>
<i>Польщі, %</i>	<i>70,9</i>	<i>14,8</i>	<i>23,7</i>	<i>28,8</i>	<i>15,9</i>	<i>18,7</i>	<i>20,1</i>

Джерело: IMF (2018). World Economic Outlook Database, April 2018. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2018/01/weodata/index.aspx>; розрахунки автора.

Порівняльна оцінка показує, що розриви подушного доходу України та окремих країн ЄС скорочувалися з 2000 р. по 2013 р. включно, потім в Україні відбувся різкий стрибок рівня бідності і за підсумками 2017 р. величина її ВВП на душу населення становила всього 6,5% аналогічного показника Франції та 18,7% – показника Польщі. Очевидно, що Україні належить подолати досить довгий конвергенційний шлях для відчутного зближення і з новоінтегрованими країнами ЄС, і тим більше – з його високорозвиненими державами.

Макрорівневий зріз бідності також можна визначити за величиною добробуту домогосподарств, яка оцінюється дослідним інститутом фінансового консорціуму "Credit Suisse" за розміром ринкової вартості активів, що припадає на одного повнолітнього учасника домогосподарства (2017. Р. 4–8). Протягом останніх чотирьох років Україна перебуває в числі лідерів країн Європи за рівнем бідності домогосподарств, а порівняльний аналіз даних за 2010–2017 рр. показує, що з моменту стрімкого зростання бідності в Україні, що почався в 2014 р., рівень добробуту вітчизняних домогосподарств опустився до позначки 0,4 і 4,3% аналогічних показників Франції та Польщі (табл. 2).

Таблиця 2

**Динаміка добробуту домогосподарств у Франції, Польщі
та Україні в 2010–2017 рр., тис. дол. США на одного повнолітнього**

Рік	Франція	Польща	Україна	<i>Співвідношення показників України та:</i>	
				<i>Франції, %</i>	<i>Польщі, %</i>
2010	281,9	26,0	2,9	1,0	11,2
2011	279,2	23,3	3,6	1,3	15,5
2012	275,3	27,1	3,6	1,3	13,3
2013	286,6	30,7	3,6	1,2	11,7
2014	255,5	26,0	1,8	0,7	6,9
2015	237,0	23,4	1,3	0,5	5,6
2016	244,6	23,8	1,2	0,5	5,0
2017	263,4	28,1	1,2	0,4	4,3

Джерело: Credit Suisse Research Institute (2017). Global Wealth Databook 2017. PP. 33–56, 73–104; розрахунки автора.

Прискорену динаміку збільшення масштабів бідності в Україні фіксують і експерти ПРООН, які оцінюють їх на основі частки населення, чії сукупні доходи в місяць не перевищують національної межі бідності – фактичного прожиткового мінімуму¹². Згідно з даними ПРООН, рівень бідності в Україні, визначений за цим критерієм, скоротився з 71,2% в 2000 р. до 22,1% в 2013 р. (UNDP, 2015. Р. 19), а потім різко зріс до майже 60% за підсумками 2016 року¹³. Така динаміка, крім іншого, вказує на необхідність серйозного коригування національної Стратегії подолання бідності, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України № 161-р від 16.03.2016 р., в якій відповідний цільовий показник бідності на 2020 рік встановлений на рівні 15% і є об'єктивно недосяжним.

Нинішнє перебування України в пастці бідності є очевидним і, як видається, не вимагає додаткових аргументів. Головним питанням (на жаль, переважно в науково-експертному співтоваристві) є визначення шляхів і механізмів подолання цієї пастки, особливо з огляду на ризики, що зберігаються, переходу України до моделі асоціальної держави (Бурлай, 2015). На наш погляд, відправною точкою в цьому разі можуть служити відповідні рекомендації, напрацьовані як зарубіжними, так і українськими вченими та експертами.

На думку аналітиків Світового банку, подолання негативних тенденцій бідності в Україні пов'язане передусім з урегулюванням конфлікту на Донбасі, коригуванням ринку праці та системи оплати праці, а також поліпшенням якості державного управління і створенням антикорупційних інституцій (World Bank Group, 2017. Р. 21–34).

На крайню важливість позитивних інституційних змін для виходу з пастки бідності вказують і експерти Економічної і соціальної ради ООН, вважаючи, що інституційні реформи в цьому випадку повинні бути спрямовані на формування дієздатного незалежного державного апарату, націленого на обслуговування всіх громадян; розширення простору суспільної довіри; створення інститутів, які сприяють довгостроковому зростанню економіки, а також демонтаж корупційних структур, які несправедливо розподіляють його плоди (Економічна і соціальна рада ООН, 2000. С. 241).

Аналітики МВФ традиційно пов'язують скорочення бідності з політикою вирівнювання доходів у суспільстві та справедливістю їх розподілу. У дослідженнях МВФ економетрично обґрунтовано, що нерівність доходів негативно позначається на економічному зростанні і його стійкості, а більш справедливий розподіл доходів вкрай важливий для прискорення зростання економіки, а саме (Дабла-Норрис і др., 2015):

- підвищення добробуту багатих на 1 процентний пункт (п.п.) веде до того, що за наступні п'ять років темпи зростання ВВП в країні знижуються на 0,08 п.п., а

¹² В Україні фактичний прожитковий мінімум розраховується Міністерством соціальної політики винятково в аналітичних цілях. У червні 2018 р. його розмір у розрахунку на душу населення, з урахуванням суми податку на доходи фізосіб, становив 3818 грн, тоді як розмір офіційно встановленого прожиткового мінімуму для цієї категорії – всього 1700 гривень.

¹³ UNDP (2017, March 30). Too many lives scarcely touched by human development progress, UN report finds. URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/presscenter/pressreleases/2017/03/30/...>

• підвищення рівня добробуту бідних і середнього класу на 1 п.п. може привести до підвищення темпів зростання ВВП на цілих 0,38 п.п. – іншими словами, сприяння зростанню доходів бідних і середнього класу може сприяти поліпшенню перспектив зростання для економік, що знаходяться в пастці бідності.

Також фахівці МВФ запропонували рецепти подолання пастки бідності для країн з високим рівнем державного боргу, що стосується й України, де на початок 2018 р. держборг досяг 71,8% ВВП. У тому числі ці рецепти пов'язані зі зміцненням фінансової стабільності, зменшенням тягаря державного боргу і застосуванням відповідального підходу уряду до запозичення коштів (Bokosi, 2018. Р. 17).

У свою чергу українські вчені вважають, що в нинішніх умовах необхідними кроками для подолання Україною пастки бідності і її переходу до моделі самоприскореного розвитку є (Унковська, 2016):

- впровадження оптимального механізму остаточного закріплення прав власності та недопущення нових переділів власності;
- поділ бізнесу та державної влади, прискорення формування соціально відповідальної держави і бізнесу;
- реалізація нової економічної стратегії, націленої на перехід до високотехнологічної економіки та розширення індустріалізації;
- розвиток фінансової системи як інструменту досягнення цілей зазначеної стратегії.

Таким чином, ми прояснили основні ознаки перебування України в пастці бідності та потенційні способи вирватися з неї. Однак, за нашим уявленням, це лише одна частина вирішення проблеми пастки дивергентності, що загрожує розвитку України. Друга частина пов'язана з пасткою неконвергентності (*non-convergence trap*), ефект якої в рамках неошумпетеріанської парадигми описали вчені Ф. Агійон і Ч. Біркан (2017) на основі так званої пастки середнього доходу (*middle-income trap*).

Суть пастки неконвергентності полягає у втраті державами із середнім рівнем доходів¹⁴ можливості конвергентно зближуватися з високорозвиненими державами, оскільки перші не можуть підтримувати високі темпи економічного зростання через знаходження в пастці середнього доходу – ситуації, коли після його досягнення (в розрахунку на душу населення) зростання економіки сповільнюється і, врешті-решт, майже припиняється.

Така проблема виникає у разі, коли країни з низьким рівнем доходів певний час демонструють високі темпи екстенсивного зростання економіки – тобто їхня сукупна факторна продуктивність залежить від накопичення ресурсів робочої сили і капіталу, – і, нарешті, досягають середнього рівня доходів. А потім на цьому рівні "застрягають", оскільки

¹⁴ Відповідно до класифікації Світового банку, в 2018 фінансовому році за критерієм рівня доходів (ВНД на душу населення за підсумками 2016 р.) країни світу розподіляються таким чином: країни з низьким рівнем доходів – від 1005 дол. США і менше; країни з рівнем доходів нижче середнього – від 1006 до 3955 дол. США; країни з рівнем доходів вище середнього – від 3956 до 12235 дол. США; країни з високим рівнем доходів – 12236 дол. США і більше. Країни з низьким і середнім рівнем доходів іноді називають країнами, що розвиваються. Докладніше див.: World Bank (2018). World Bank Country and Lending Groups. URL: <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519>

через зростання заробітної плати і зниження цінової конкурентоспроможності вони не в змозі конкурувати як з розвиненими країнами з інтенсивним типом зростання (в яких сукупна факторна продуктивність залежить від технологій, інновацій, освітньо-кваліфікаційного рівня працівників, більш ефективних бізнес-процесів), так і державами з низьким рівнем доходів, які характеризуються низьким рівнем заробітної плати і загалом більш низькими витратами виробництва. На думку експертів, країни з середнім рівнем доходів ризикують потрапити в пастку неконвергентності в тому випадку, коли їхні економіки не прогресують від екстенсивного до інтенсивного типу зростання.

Вважається, що в контексті забезпечення конвергенції з більш розвиненими економіками, країни з середнім і низьким рівнем подушного доходу повинні проводити економічні та політичні реформи, націлені на генерування і підтримку інновацій. Без проведення таких реформ ці країни ризикують потрапити, відповідно, в пастку середнього доходу (пастку неконвергентності) та пастку низького доходу (пастку бідності) (Ito, 2017. PP. 18-21).

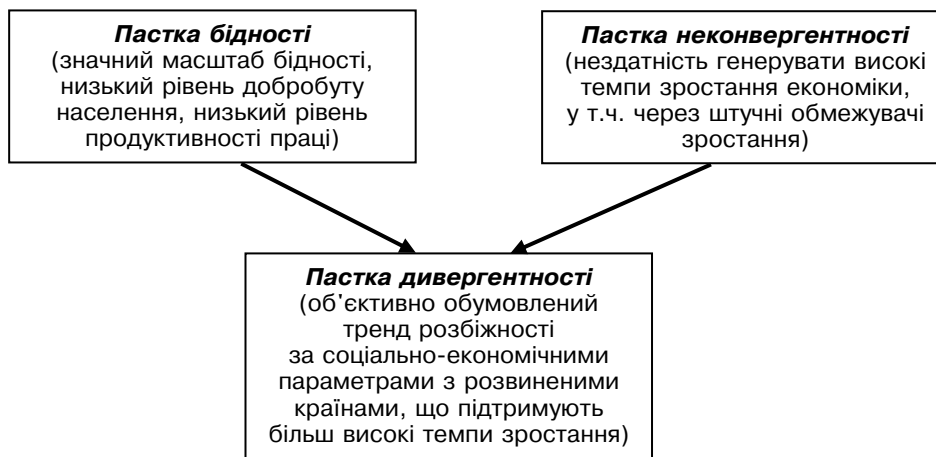
На нашу думку, розгляд руху України як країни з низьким (нижче середнього) рівнем доходів дозволяє припустити наявність "пастки дивергентності" на шляху її соціально-економічної конвергенції з ЄС. У цьому конкретному випадку під пасткою дивергентності ми розуміємо теоретичну конструкцію, яка на певному часовому проміжку характеризує макроекономічну та інституційну неспроможність України забезпечувати конвергенцію і, через вплив різних обмежувачів економічного зростання, її перебування в стані дивергенції з Європейським Союзом.

У більш загальному випадку в пастку дивергентності ризикує потрапити країна, яка вже знаходиться в пастці бідності, яка, через дію обмежувачів її економічного зростання, не здатна конвергувати з більш розвиненими країнами. Вважаючи, що останні демонструють відсутність обмежувачів зростання і його прискорені темпи, між менш і більш розвиненими країнами матиме місце соціально-економічна дивергенція.

Першим кроком до потрапляння в пастку дивергентності є потрапляння країни в пастку бідності, а другим – формування умов неконвергентності (нездатності забезпечувати конвергенцію), безпосередньо пов'язаних з дією штучних або об'єктивно існуючих обмежувачів зростання її економіки.

Схематично пастка дивергентності зображена на рисунку.

Ризики виникнення пастки дивергентності в українських реаліях, перш за все, мають інституційне підґрунтя. На наш погляд, цей феномен слід розглядати як один із проявів деформацій національного інституційного простору. Відштовхуючись від того факту, що ця пастка "виростає" з пастки бідності, логічно припустити, що ці деформації пов'язані, *по-перше*, з низькою якістю системи державного управління, а *по-друге*, зі слабкою інституціоналізацією системи розподілу в трансформаційній економіці України, яка характеризується як дефіцитом соціальної справедливості, так і низьким рівнем соціальної захищеності та добробуту населення (Институциональная архитектура..., 2008. С. 447–450; 819–821).

Рисунок. Формування пастки дивергентності на основі пасток бідності та неконвергентності

Джерело: складено автором.

Інтегральною оцінкою змін, як національного інституційного середовища, так і її системоутворювального елемента – інституту держави, може служити Індекс слабкості держав (*Fragile States Index*), що розраховується американськими Фондом миру і журналом "Foreign Policy". Це комплексний показник здатності влади країни контролювати цілісність своєї території, політичну, економічну, соціальну та демографічну ситуацію в країні, а також стійкість її державних інститутів¹⁵. Поняття "слабка держава" є оціночним і за змістом близьке до поняття "держава, яка не відбулася (недієздатна держава)" (*Failed State*).

У світовому рейтингу 2014 року¹⁶ за Індексом слабкості держав Україна посідала 113-ю позицію серед 178 країн світу, а в аналогічному рейтингу 2018 року¹⁷, який очолили інституційно найслабші держави світу Південний Судан, Сомалі та Ємен, – вже тільки 86-ю, будучи сусідами з ПАР і Габоном. Такий істотний ступінь інституційної деградації України за останні кілька років пояснюється не тільки фактором триваючого з 2014 р. військового конфлікту в двох східних регіонах країни. Вагому роль також зіграло досягнення гіпертрофованих розмірів таким глибоко деструктивним інститутом, як корупція, – саме такий висновок можна зробити, враховуючи ряд недавно опублікованих міжнародних оцінок.

Наприклад, у березні 2018 р. Світовий банк представив доповідь, присвячену українському феномену "кумівства капіталізму" – специфічної моделі управління економікою, за якої тісна зв'язка влади (політикуму) та власників великого бізнесу ("олігархів") дозволяє обом цим групам отримувати дуже вагому економічну і корупційну ренту. Як наголошується, основний негатив "кумівства капіталізму" проявляється в тому, що під його впливом держава неефективно розподіляє ресурси, обмежує конкуренцію, збільшує витрати, а також сприяє зро-

¹⁵ Рейтинг стран мира по уровню слабости. Информация об исследовании и его результаты. 05.08.2018. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/failed-states-index/info>

¹⁶ Fragile States Index 2014: The Book. Fund for Peace (June 24, 2014). URL: <http://library.fundforpeace.org/cfsir1423>

¹⁷ Fragile States Index 2018 – Annual Report. Fund for Peace (April 24, 2018). URL: <http://fundforpeace.org/global/2018/04/24/fragile-states-index-2018-annual-report/>

станню соціальної нерівності в суспільстві. Саме це і спостерігається в Україні, де, за оцінкою Світового банку, частка "кумівства капіталізму" в економіці за параметрами зайнятості та обороту становить від 15 до 20%. За умови усунення цієї деструктивної моделі зростання української економіки могло би прискоритися на 1-2% (*World Bank, 2018; Crony capitalism ...* P. 2; 11–12).

Іншим прикладом є публікація в серпні 2018 р. результатів розслідування німецького видання "Süddeutsche Zeitung", яке стверджує, що "корупція руйнує Україну"¹⁸. Німецькі експерти вражені масштабами цього явища – за їхньою оцінкою, тільки через корупцію в митних органах український бюджет щорічно недоотримує близько 4,8 млрд дол. США, що перевищує 10% всіх його доходів і в два рази більше тієї суми, яку Україна розраховує зайняти в 2018 р. у МВФ, Євросоюзу та Світового банку.

Ці приклади – лише мала частка свідчень про наявність серйозних інституційних бар'єрів на заявленому Україною шляху до ЄС.

Успішність їх подолання, як справедливо зазначають українські експерти, визначається збалансованим підходом у державній інтеграційній політиці, що вимагає не тільки концентруватися на побудові або трансформації відповідних формальних інститутів (таких як законодавство, органи управління, судової влади та ін.), а й впливати на інститути неформальні (одним із них, наприклад, є корупція), які "... спираються на норми моралі і етики взаємних відносин, традиції і звичаї, стереотипи громадської думки, поширені форми добровільної взаємодії". Як показує досвід країн Центральної та Східної Європи, саме від еволюції неформальних інститутів істотно залежить хід процесів їх європейської інтеграції (*Неекономічні пріоритети ...*, 2015. С. 15). Абсолютно виправданим, враховуючи вище викладене, буде такий підхід і для України.

Однак при цьому необхідно враховувати, що в ході так званої "інституційної трансплантації" – запозичення європейських інститутів країнами, що інтегруються в ЄС, – часто відбувається їх відторгнення, обумовлене специфікою формування формальних і неформальних інститутів. Фахівці акцентують увагу на тому, що найчастіше нові формальні інститути після "пересадки" не працюють, тому що виявляються в оточенні неформальних, що збереглися в колишньому вигляді, та справедливо вказують, що проведення інституційних реформ в Україні на основі трансплантації європейських зразків може бути невдалим до того моменту, поки воно не буде синхронізоване з вітчизняним соціокультурним, політичним та економічним середовищем (*Ліповська, 2017. С. 26–27*).

Передумови потрапляння України в пастку дивергентності.

Основною для передумови посилення ризиків потрапляння України в пастку дивергентності служать характерні ознаки посилення в останні роки тенденцій її дивергенції з ЄС, а також наявність вагомих чинників збереження цих тенденцій у досить тривалій перспективі. Як уже згадувалося, традиційним індикатором для оцінки міжкраїнової соціально-економічної конвергенції (дивергенції) виступає обсяг подушного ВВП. Однак у рамках парадигми сталого розвитку більш адекватним для такої оцінки є по-

¹⁸ Süddeutsche Zeitung: коррупцированная таможня обходится украинцам дороже западных кредитов. 06.08.2018. URL: <https://russian.rt.com/inoty/2018-08-06/Sddeutsche-Zeitung-korrumpirovannaya-tamozhnya-obhoditsya>

казник національного добробуту, що розраховується з урахуванням людського капіталу за методологією Світового банку. У доповіді "Зміна рівня добробуту націй" за 2018 рік (*World Bank, 2018; The Changing Wealth ...*), а також відкритої електронної бази даних Світового банку¹⁹, національні показники сукупного добробуту представлені за період 1995–2014 рр. і визначені як сума чотирьох компонент: природного, виробничого, людського капіталу і чистих іноземних активів. Автори доповіді також відзначають аналітичні переваги індикатора національного добробуту в порівнянні з індикатором ВВП: його зниження в розрахунку на душу населення є маркером потенційного виснаження ресурсів, необхідних для формування майбутніх доходів у суспільстві, тоді як за допомогою показника зростання ВВП цей факт не знаходить відображення²⁰.

Порівняльна динаміка рівня добробуту в Україні та окремих державах ЄС за 1995–2014 рр. свідчить про збільшення "розривів" між ними, що є чіткою ознакою соціально-економічної дивергенції (табл. 3).

Як показують дані табл. 3, середній рівень добробуту українців в 2014 р. оцінювався Світовим банком в 56,1 тис. дол. США. Його скорочення проти 2010 р. на 8,6% і "відкат" за абсолютною величиною практично на рівень 1995 р. вказує на серйозні ризики втрати потенціалу сталого розвитку і підвищення рівня життя населення.

У контексті євроінтеграції слід зазначити, що на сьогодні за питомою величиною добробуту Україна демонструє колосальне відставання від країн Євросоюзу: від найбідніших держав (Румунії та Болгарії) – в 1,5–2 рази; від країн з достатком нижче середнього (Угорщини, Польщі) – в 3 рази; від держав середнього достатку (Латвії, Естонії) – в 4–5 разів; від розвинених країн (наприклад, Франції, Німеччини та Данії) – в 11–15 разів. Однак загроза євроінтеграційному просуванню

Таблиця 3

Динаміка національного добробуту у розрахунку на душу населення в Україні та окремих країнах ЄС у 1995–2014 рр., тис. дол. США, у базових цінах 2014 р.

Країна	1995	2005	2010	2014	Різниця з показником України		
					2005	2010	2014
Україна	54,9	52,5	61,4	56,1	x	x	x
Болгарія	34,6	56,9	68,9	81,9	4,4	7,5	25,8
Румунія	76,0	96,5	101,4	107,0	44,0	40,0	50,9
Польща	82,2	109,4	146,6	154,9	56,9	85,2	98,8
Угорщина	107,2	137,3	141,8	165,5	84,8	80,4	109,4
Латвія	98,4	172,7	178,9	236,9	120,2	117,5	180,8
Естонія	156,8	203,2	211,7	258,9	150,7	150,3	202,8
Франція	510,8	582,2	618,1	641,7	529,7	556,7	585,6
Німеччина	524,5	531,4	641,3	729,1	478,9	579,9	673,0
Данія	663,3	799,3	819,4	854,3	746,8	758,0	798,2

Джерело: World Bank (2018). The Changing Wealth of Nations 2018: Building a Sustainable Future. PP. 226–232; World Bank's Open Data (2018). URL: <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=wealth-accounts>; розрахунки автора.

¹⁹ World Bank's Open Data (2018). URL: <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=wealth-accounts>

²⁰ World Bank Report Finds Rise in Global Wealth, but Inequality Persists (2018, 31 January). World Bank Press Release. No. 2018/097/ENR. URL: <http://www.worldbank.org/en/news/press-release/2018/01/30/world-bank-report-finds-rise-in-global-wealth-but-inequality-persists>

України полягає не стільки у величині її соціального "розриву" з європейськими державами, а в тому, що цей "розрив" неухильно зростає, навіть у порівнянні з найбіднішими країнами-членами ЄС. За період 2005–2014 рр. різниця між показниками питомої величини добробуту України та Естонії, Угорщини, Латвії, Польщі зросла в 1,3–2 рази, Україна та Болгарії – в 5 разів (табл. 3).

Така динаміка вказує на формування негативного тренда дивергенції між соціально-економічними системами України та Євросоюзу, і складність полягає в тому, що існують чинники, які діють на посилення цього тренда в довгостроковому періоді. Перш за все, вони пов'язані з посиленням інститутів деструкції, в т.ч. корупції та тінізації економіки, поглибленням деіндустріалізації, а також зі станом ринку праці та макрофінансової системи України. З огляду на це, на наш погляд, на сьогодні можна виділити п'ять основних внутрішніх факторів, що закріплюють дивергенцію України та ЄС у довгостроковій перспективі, та, по суті, обумовлюють надвисокі ризики потрапляння України в пастку дивергентності:

1) прийняття Україною в 2015 р. умов реструктуризації частини держборгу, що істотно обмежують її економічне зростання;

2) неприйнятно низькі в контексті забезпечення конвергенції рівні капіталізації національної економіки;

3) незначна вага інноваційно-технологічного фактора в макроекономічному розвитку держави;

4) галопуюча трудова міграція з України, яка обумовить значущі втрати внутрішнього потенціалу зростання ВВП;

5) масштабна і неухильно поглиблювана демографічна криза в Україні, яка, за оцінками ООН, до 2050 р. перетвориться в одну з найбільш стрімко вимираючих націй світу.

Розглянемо більш докладно кожен із наведених вище факторів дивергентності України та Євросоюзу.

Прийняття Україною в 2015 р. умов реструктуризації частини держборгу, що істотно обмежують її економічне зростання.

Як відзначається багатьма дослідниками, саме високі темпи економічного зростання країн-"аутсайдерів" є необхідною умовою їх конвергенції з країнами-"лідерами". Зокрема, це підтверджується досвідом постсоціалістичних країн, які вступили до Євросоюзу в першій декаді 2000-х років (Forgo, Jevčák, 2015), і річний приріст реального ВВП яких у докризовий період становив у середньому 7–9%.

Досягнення Україною таких темпів розвитку стає об'єктивно недоцільним (а з урахуванням пастки бідності – і неможливим) через проведення українським урядом наприкінці 2015 р. реструктуризації частини державного боргу на умовах, що жорстко прив'язують зростання ВВП країни до розміру її виплат з держборгу. Такі норми, що дестимулюють зростання економіки, закріплені постановою Кабінету Міністрів України № 912 від 11.11.2015 р. (зі зм.) "Про здійснення у 2015 році правочинів з державним та гарантованим державою боргом з метою його реструктуризації і часткового списання". Цим документом передбачено, що протягом 20-річного періоду – з 31 травня 2021 р. до 31 травня 2040 р. – у разі досягнення річного обсягу номінального ВВП країни в розмірі 125,4 млрд дол. США, Україна зобов'язана ви-

плачувати за державними деривативів реструктуровану частина боргу на таких умовах:

- якщо річний приріст реального ВВП становитиме менше 3%, то виплати не здійснюються;
- якщо річний приріст реального ВВП становитиме від 3 до 4%, кредиторам виплачується 15% від величини перевищення 3-процентного порогу приросту;
- якщо річний приріст реального ВВП перевищить 4%, то виплачується 40% від величини такого перевищення + виплата за попереднім варіантом (тобто ще 15% від величини, що відповідає 1% приросту реального ВВП).

Так, якщо реальний ВВП України виросте за рік на 7%, то сумарні виплати кредиторам у рамках тільки цієї схеми становитимуть: $(0,40 * (7-4) + 0,15 * 1)\% = (0,40 * 3 + 0,15 * 1)\% = 1,35\%$ його загальної величини.

Багато фахівців справедливо називають описані умови реструктуризації держборгу кабальними для України, адже вони фактично змушують її відмовитися від прискореного розвитку та орієнтуватися на зростання ВВП не вище 3–4%. Саме такі темпи зростання української економіки прогнозує МВФ на найближчі п'ять років: 3,19% – в 2018-му, 3,26% – в 2019-му, 3,46% – в 2020-му, 3,68% – в 2021-му, 4,00% – у 2022-му і 4,02% – в 2023 році²¹.

Однак зазначені темпи економічної динаміки зумовлюють не тільки подальше перебування України в пастці бідності, що підтверджують експерти Світового банку²², але і її подальшу дивергенцію з Євросоюзом – тобто потрапляння в пастку дивергентності.

Якщо говорити в ширшому контексті, то значущим фактором поточної соціально-економічної динаміки України є співпраця з міжнародними організаціями-кредиторами, перш за все, МВФ. З одного боку, надана ними допомога дозволяє підтримувати курс національної валюти і макрофінансового збалансування загалом. Але з іншого, і, на наш погляд, набагато вагомішого, боку, проведення ряду жорстких реформ, які нав'язуються міжнародними кредиторами – у т.ч. повального скасування соціальних гарантій і пільг, урізання соціальних програм, шокового підвищення цін і тарифів на енергоносії та послуги ЖКГ, скорочення одержувачів академічних стипендій, різкого посилення умов виходу на пенсію, фактичний перехід на повсюдно платну медицину тощо, – вже має важкі соціальні наслідки для України у вигляді зростання безробіття і бідності, посилення соціальної нерівності, прискорення трудової міграції, скорочення рівня життя і доступності для українців систем соціального захисту, освіти та охорони здоров'я. А в середньо- і довгостроковій перспективі, враховуючи дію механізмів споживчого попиту, розподілу доходів, соціального забезпечення, ринків праці та освітніх послуг тощо, цей фактор фактично перешкоджає виходу України з пастки бідності.

²¹ IMF (2018). World Economic Outlook Database, April 2018. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2018/01/weodata/index.aspx>

²² ВБ о росте экономики Украины: этих темпов недостаточно, чтобы преодолеть бедность. УНИАН. 10.04.2018г. URL: [https://economics.unian.net/finance/10074911/...](https://economics.unian.net/finance/10074911/)

За оцінками деяких експертів²³, сьогоднішня Україна може повторити історію окремих країн, що потрапили в стійку залежність від кредитування МВФ, які виконали десятки програм співпраці з ним "в обмін на жорсткі соціальні реформи", але так і не змогли подолати бідність і посилити потенціал своєї економіки. Ефективність вітчизняних соціальних і економічних реформ, що проводяться в останні роки, теж поки невисока. Згідно з оцінкою незалежного експерта ООН з питань зовнішньої заборгованості та прав людини Х. Богославськи, який інспектував України в травні 2018 р., незважаючи на її прогрес в боротьбі з незаконними фінансовими потоками, в країні зростає соціальна нерівність, а проведення реформ без чітких гарантій прав людини може тільки посилити нерівність і бідність²⁴. Той факт, що рівень бідності в Україні значно вище, ніж 5 років тому, в липні 2018 р. зафіксував і Світовий банк²⁵. Таким чином, ризики "застрягання" України в пастці бідності, як і ризики її потрапляння в пастку дивергентності, поки залишаються значними.

Неприйнятно низькі в контексті забезпечення конвергенції рівні капіталізації національної економіки. У процесі зближення з ЄС Україна повинна адаптуватися до реалій так званої нової конвергенції, яка, на думку експертів інституту Брукінгса (*Derviş*, 2012. С. 12), властива сучасному світові і визначається трьома факторами:

1) глобалізацією, що підсилює торговельні та інвестиційні потоки і тим самим прискорює темпи зростання "наздоганяючих" економік, які активно нарощують імпорт ноу-хау і технологій країн-лідерів;

2) демографічною динамікою більшості країн з ринком, що формується (уповільнення зростання населення), що сприяє підвищенню капіталомісткості економіки і прискоренню темпів зростання подушного ВВП;

3) зростанням інвестованої частки доходів у "наздоганяючих" країнах до 27,0% ВВП за останнє десятиліття в порівнянні з 20,5% у розвинених країнах. Це дає конвергенційний імпульс, враховуючи, що інвестиції не тільки підвищують продуктивність праці, а й можуть підвищувати сукупну факторну продуктивність, упроваджуючи нові знання та технології виробництва, тим самим прискорюючи темпи зростання економіки.

Варто зазначити, що всі три названі фактори, так чи інакше, "зав'язані" на рівень капіталізації країни, яка виступає в ролі "наздоганяючої" в процесі соціально-економічної конвергенції. І чим він вищий, тим успішніше, за інших рівних умов, йде конвергенційне зближення з економічно більш розвиненими державами. Це, наприклад, показує досвід країн Вишеградської групи, які успішно рухаються шляхом конвергенції з розвиненою Європою, – протягом десятирічного періоду до (1995–2004) і такого самого періоду після (2005–2014) їх вступу до ЄС, питома вага валового нагромадження основного капіталу в ВВП становила²⁶:

²³ Украина: по скорбному пути Пакистана – Андрей Головачев. 06.08.2018.

URL: <https://ukraina.ru/sn/20180806/1020757932.html>

²⁴ Украина: экономические реформы должны защищать права человека и бороться с коррупцией. УВКПЧ ООН, 23.05.2018. URL: <https://www.ohchr.org/RU/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=23120&LangID=R>

²⁵ Бедных в Украине сейчас больше, чем пять лет назад – Всемирный банк. 17.07.2018. URL: <https://www.ukrinform.ru/rubric-economy/2500637-bednyh-v-ukraine-sejcas-bolse-chem-pat-let-nazad-vsemirnyj-bank.html>

²⁶ Eurostat (2018). Gross fixed capital formation by AN_F6 asset type. 10.06.2018. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

у Чехії – 28,1–33,9% і 25,1–29,5%; Словаччині – 25,0–37,1% і 20,7–27,3%; Угорщині – 21,7–25,4% і 19,3–23,8%; Польщі – 17,4–24,3% і 18,9–23,1% відповідно.

У порівнянні з зазначеними новоінтегрованими країнами ЄС Україна за цим критерієм демонструє майже двократне відставання, а значить, і слабкі можливості конвергенції. Вчені справедливо називають динаміку рівнів капіталутворення в Україні абсолютно аномальною – цей показник стрімко скоротився з 27,1% в 1992 р. до 13,5% в 2015 р., потім незначно збільшившись до 15,1% в 2016 р., – і саме процес "проїдання" наявного капіталу нашої країни лежить в основі зниження потенціалу її економічного розвитку, стримування технологічної модернізації, а також консервації низької міжнародної конкурентоспроможності (Сіденко, 2018. С. 56–57). З огляду на розрахунки Інституту економіки та прогнозування НАН України, згідно з якими в 2018–2019 рр. рівень капіталутворення у вітчизняній економіці не перевищить 16,3% ВВП, а для її переходу в режим модернізації він повинен бути не нижче 20–25% ВВП (Скрипниченко, Яценко, 2018. С. 66, 73), Україна поки що має вкрай обмежені перспективи конвергенції з Європейським Союзом.

Незначна вага інноваційно-технологічного фактора в макроекономічному розвитку України. Усунення конвергенційного розриву, як аргументовано показав Д. Родрік з Гарвардської школи ім. Кеннеді, вимагає подолання наздоганяючою країною так званого "розриву ВВП" (відставання реального ВВП від потенційно можливого), і провідну роль у цьому відіграє саме технологічний фактор (Rodrik, 2011. Р. 5). Застосовуючи цей підхід до України, ми стикаємося з її потенційною неможливістю найближчими роками подолати конвергенційний розрив, а фактично – дивергенцію, з Євросоюзом. На це вказують результати економетричного аналізу, проведеного вченими Інституту економіки та прогнозування НАН України, які встановили "надзвичайно малу, майже незначну" вагу інноваційно-технологічного фактора у ВВП країни і спрогнозували збереження в найближчій перспективі дуже значущого "розриву ВВП" – на рівні 20–25% (Скрипниченко, Яценко, 2018. С. 64–66, 73). Практично це вказує на відсутність в нинішніх умовах в Україні головного – інноваційно-технологічного фактора для подолання її конвергенційного розриву з ЄС. Високими залишаються ризики усунення цього розриву і в довгостроковому періоді, враховуючи динаміку зближення обсягів реального і потенційного ВВП нашої країни. В рамках економетричного моделювання експерти довели її жорстку залежність від циклічних змін у динаміці світової економіки, кон'юнктури і цін на світових ринках, умов торгівлі з країнами СНД і ефектів внутрішньої монетарної політики, а також обґрунтували необхідність проведення глибоких структурних реформ, які стимулюють зростання капітальних вкладень та зайнятості в Україні, і тим самим дозволяють їй скорочувати розрив ВВП, адекватно реагуючи на вплив глобальних трендів розвитку (Шумська, 2017. С. 23–27). Існуючий дефіцит таких реформ і значний лаг прояву їх очікуваних результатів у разі успішної реалізації вказують на довгостроковий характер ризиків подолання як "розриву ВВП" України, так і її конвергенційного розриву з Євросоюзом.

Галопуюча трудова міграція з України, яка обумовлює значні втрати внутрішнього потенціалу зростання ВВП. Фактор відтоку трудових ресурсів має сильний вплив на динаміку економічного зростання країн-"аутсайдерів" і, таким чином, на перспективи їхньої конвергенції з країнами-"лідерами". Досвід "нових" країн-членів Євросоюзу показує, що тільки за період 2004–2009 рр. втрати їхнього потенційного ВВП внаслідок трудової міграції в "старі" країни ЄС були значними і становили в середньому від 0,2% у Чехії до 5,4% в Болгарії, 6,0% в Литві та 10,6% в Румунії (Holland. et al., 2011. РР. 31–39). Неминучі втрати потенційного ВВП країнами-експортерами трудових ресурсів (тобто країнами, які характеризуються масштабною трудовою міграцією за кордон) підтверджуються і економетричними оцінками трудової міграції в центрально-азіатських країнах СНД (Чепель, Бондаренко, 2015). На жаль, зробити релевантну оцінку впливу трудової міграції на потенційний ВВП України на сьогодні не уявляється можливим – через відсутність точних даних про її масштаби. Так, Представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні в середині 2017 р. оцінювало кількість українців, які легально та нелегально працюють за кордоном, на рівні 915 тис. осіб²⁷. За даними Держслужби статистики України, в 2015-2017 рр. загальні обсяги зовнішньої трудової міграції з країни становили 1 млн 303,3 тис. осіб²⁸. А за різними експертними оцінками, як уже вказувалося на початку нашої статті, на сьогодні за кордоном на постійній основі працює від 4 млн²⁹ до 8 млн³⁰ трудових мігрантів з України або ж, від 23 до 46% економічно активного населення працездатного віку, зафіксованого Держстатом на початок 2018 року. При цьому слід зазначити, що негативний вплив на потенціал зростання ВВП України з боку зовнішньої трудової міграції в останні роки дуже посилюється, оскільки через події на Донбасі, вплив соціально-економічної кризи (у т.ч. значне зростання реального безробіття) та неефективну антикризову політику держави вона набрала галопуючих темпів. І головна проблема полягає в тому, що, за оцінкою Міністерства соціальної політики України, трудова міграція з країни в найближчий період буде тільки рости, створюючи загрози економічній безпеці держави³¹.

Масштабна демографічна криза, що неухильно поглиблюється, в Україні, яка, за оцінками ООН, до 2050 року перетвориться в одну з найбільш стрімко вимираючих націй світу. Процеси міжкраїнової конвергенції / дивергенції перебувають під значним впливом демографічного чинника, оскільки відтворювальна динаміка ресурсу праці, як і динаміка людського капіталу, вкрай важливі для темпів економічного зростання. Безумовно, ключовою характеристи-

²⁷ Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми в Україні – 2017. Представництво МОМ в Україні. URL: <http://www.iom.org.ua/ua/doslidzhennya-z-pitan-migraciyi-ta-torgivli-lyudmi-v-ukrayini-2017>

²⁸ Государственная служба статистики Украины (2018). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

²⁹ Украина стала лидером по экспорту трудовых ресурсов. РИА "Новости Украина". 30.04.2018. URL: <https://rian.com.ua/analytics/20180429/1034732654/migracionnye-poteri-Ukraine.html>

³⁰ Почему Украина теряет миллионы граждан: реальные масштабы трудовой миграции. 01.03.2018. URL: <https://realist.online/article/pochemu-ukraina-teryayet-milliony-grazhdan-realnye-masshtaby-trudovoj-migracii>

³¹ В ближайшие годы миграция из Украины будет только расти – Минсоцполитики. УНИАН, 05.04.2018. URL: <https://economics.unian.net/other/10070033-v-blizhayshie-gody-migraciya-iz-ukrainy-budet-tolko-rasti-minsocpolitiki.html>

кою при цьому залишається продуктивність праці, але для країн трансформаційного типу з недостатньо розвинуеною і конкурентоспроможною економікою, важливу роль відіграють темпи зростання робочої сили і населення. Розпочатий ще на початку 1990-х демографічний спад в Україні на сьогодні перетворився в глибоку демографічну кризу, за якої смертність вже практично вдвічі перевищує народжуваність – якщо в 2014 р. в країні на 100 померлих припадало 74 живонароджених, то в 2017 р. – 63, а за підсумками I півріччя 2018 р. – вже тільки 55³². За офіційними даними Держстату, з моменту здобуття незалежності демографічні втрати України вже наближаються до 10-мільйонної позначки – чисельність постійного населення країни скоротилася з 51,6 млн. осіб на початок 1991-го до 42,1 на початок червня 2018 р. Незалежні експерти вказують, що за оцінки непрямими методами зменшення населення України є значно більшим.

Але найсерйозніша загроза полягає в тому, що негативний демографічний тренд в Україні в найближчі десятиліття посилюватиметься і, згідно з демографічними прогнозами ООН, до 2050 року наша країна вийде на четверту позицію у світовому рейтингу найбільш швидкоковируючих націй (чисельність її населення скоротиться до рівня 2017 р. на 18%), а найгіршими аналогічними показниками у світі будуть характеризуватися тільки Молдова (19%), Латвія (22%) і Болгарія (23%) (*United Nations*, 2017. РР. 11–13; 23–27).

Реальних передумов для зламу цього негативного тренду, як і якоїсь активної демографічної політики уряду, в останні роки в Україні не спостерігається. Ймовірно, що вже в середньостроковій перспективі прискорене скорочення населення країни призведе до втрат людського капіталу і, отже, – до відчутного звуження потенціалу соціально-економічного зростання і конвергенції з ЄС. А це, поряд з дією інших вище охарактеризованих чинників, формує високі ризики потрапляння України в пастку дивергентності.

Висновки

У контексті стратегічного євроінтеграційного розвитку України пріоритетним завданням для неї сьогодні є забезпечення соціально-економічної конвергенції (зближення) з ЄС. Для його успішного вирішення, в першу чергу, необхідно зламати тенденцію з розбіжності (дивергенції) динаміки розвитку України та Євросоюзу, що стрімко посилюється з 2014 р. Ситуація ускладнюється тим, що при збереженні негативної соціальної динаміки і незмінності соціально-економічних пріоритетів держави, в процесі євроінтеграції Україна ризикує потрапити в пастку дивергентності, яку можна розглядати як синтез пастки бідності та пастки неконвергентності. У загальному випадку, в пастку дивергентності ризикує потрапити країна, що вже знаходиться в пастці бідності, яка через дію обмежувачів її економічного зростання не здатна конвергувати з більш розвиненими країнами. На сьогодні можна виділити п'ять основних внутрішніх факторів, що закріплюють дивергенцію України та ЄС у довгостроковій перспективі та, по суті, обумовлюють надвисокі ризики потрапляння України в пастку дивергентності: борговий; капіталізаційний; інноваційно-технологічний; трудової міграції; демографічний.

³² Державна служба статистики України (2018). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Для більш детального вивчення феномена пастки дивергентності України в продовження дослідження уявляється необхідною побудова економетричних моделей для кількісної оцінки конвергенції (дивергенції) соціально-економічних систем України та Європейського Союзу. За результатами такого моделювання можливе вироблення відповідних рекомендацій в частині державного регулювання, спрямованих на визначення та ефективно впровадження механізмів уникнення Україною потрапляння в пастку дивергентності, ризики якого на сьогодні залишаються вкрай високими.

Література

- Артюмова, Т., Полічко, О. (2009). Капіталізація економіки: еволюція підходів щодо змісту та моделювання в західній економічній думці. *Економіст*. № 12. С. 60–63.
- Бурлай, Т. (2015). Ризики формирования модели асоциального государства в Украине. *Економика Украины*. № 6. С. 92–97.
- Дабла-Норрис, Э., Кочхар, К., Тсунта, Э. (2015, 15 июня). Секретное оружие роста – бедные и средний класс. Базовая страница блогов МВФ. URL: <https://www.imf.org/external/russian/np/blog/2015/061515r.pdf>
- Липовська, Н. (2017). Інституціональні трансплантації як чинник дезінтеграції Європейського Союзу. Актуальні проблеми європейської інтеграції та євроатлантичного співробітництва України: матеріали 14-ї регіон. наук.-практ. конф. (18 трав. 2017 р., м. Дніпро). Дніпро: ДРІДУ НАДУ. С. 25–28.
- Сіденко, В.Р. (2018). Глобальні структурні трансформації та тренди економіки України. Частина 1. Ключові тренди структурних змін у світовій економіці та в Україні. *Економіка і прогнозування*. № 1. С. 37–57.
- Скрипниченко, М.І., Яценко, Г.Ю. (2018). Інструментальний аналіз розриву ВВП в Україні. *Економіка і прогнозування*. № 1. С. 58–78.
- Унковская, Т. (2016, 19–26 февраля). Как Украине вырваться из ловушки бедности. *Зеркало недели*. № 1081. URL: <https://zn.ua/macrolevel/kak-ukraine-vyrvatsya-iz-lovushki-bednosti-.html>
- Чепель, С.В., Бондаренко, К.А. (2015). Является ли внешняя трудовая миграция фактором экономического роста. Эконометрический анализ и выводы для стран СНГ. *Журнал Новой экономической ассоциации*. № 4(28). С. 142–166.
- Шумська, С.С. (2017). Перспективи зростання економіки України на фоні глобальних трендів. *Економіка і прогнозування*. № 3. С. 7–30.
- Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований (2008). Под ред. д-ра экон. наук А.А. Гриценко. Киев: Форт. 928 с.
- Національний банк України (2018). Перерахунок даних щодо приватних грошових переказів в Україну за 2015–2017 роки. 29 с.
- Неекономічні пріоритети модернізації в Україні з урахуванням інтеграційного досвіду країн Центрально-Східної Європи (2015). Наукова доповідь. НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". 162 с.
- Экономический и Социальный Совет ООН (2000). Обзор мирового экономического и социального положения, 2000 год. № E/2000/50/Rev.1. 300 с.
- Aghion, Ph., Bircan, C. (2017). The Middle Income Trap from a Schumpeterian Perspective. Institute of Global Affairs at the London School of Economics (LSE) *Research Paper Series*, 1, 17. doi: <https://doi.org/10.22617/WPS179029-2>
- Vokosi, F.K. (2018). The Low-Income Trap. Urgent steps are needed to end the cycle of poverty and debt. *Finance & Development*, 55:1, 16-17.
- Derviş, K. (September 2012). World Economy: Convergence, Interdependence, and Divergence. *Finance & Development*, 49:3, 10-14.
- Forgo, B., Jevčbк, A. (July 2015). Economic Convergence of Central and Eastern European EU Member States over the Last Decade (2004-2014). *European Economy Discussion Paper*, 001, 31.
- Grdbner, C., Heimberger, Ph., Kapeller, J., Schütz, B. (September 2017). Is Europe Disintegrating? Macroeconomic Divergence, Structural Polarisation, Trade and Fragility. *The Vienna Institute for International Economic Studies Working Paper*, 136, 23.
- Ito, T. (2017). Growth Convergence and the Middle-Income Trap, *Asian Development Review*, 34: 1, 1-27. doi: https://doi.org/10.1162/ADEV_a_00079
- Holland, D., Fic, T., Rincon-Aznar, A., Stokes, L., Paluchowski, P. (August 2011). Labour mobility within the EU – The impact of enlargement and transitional arrangements. National Institute of Economic and Social Research (NIESR) *Discussion Paper*, 379, 71.

- Rodrik, D. (2011). The future of economic convergence. Harvard Kennedy School (HKS) Faculty Research Working Paper Series, No. RWP11-033. doi: <https://doi.org/10.3386/w17400>
- Credit Suisse Research Institute (2017). Global Wealth Databook.
- European Commission (2017, 25 March). The Rome Declaration: Declaration of the leaders of 27 member states and of the European Council, the European Parliament and the European Commission.
- Eurofound (2018). Statutory minimum wage in the EU – 2018: First findings.
- United Nations (2017). World Population Prospects: The 2017 Revision, Key Findings and Advance.
- UNDP (2015). Millennium Development Goals Ukraine: 2000-2015.
- World Bank Group (2017). Ukraine systematic country diagnostic: Toward sustainable recovery and shared prosperity. Report. No. 114826-UA. doi: <https://doi.org/10.1596/27148>
- World Bank (2018). Growing United: Upgrading Europe's convergence machine.
- World Bank (2018). The Changing Wealth of Nations 2018: Building a Sustainable Future.
- World Bank (2018). Crony capitalism in Ukraine: impact on economic outcomes: Кумівський капіталізм в Україні: економічні наслідки (Ukrainian). 18 pp. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/435491521811321988/Кумівський-капіталізм-в-Україні-економічні-наслідки>

Надіслано до редакції 20.07.2018

RISKS OF THE EMERGENCE OF DIVERGENCE TRAP IN THE PROCESS OF UKRAINE'S EUROINTEGRATION

Tetiana Burlai

Author affiliation: PhD in Economics, Associate Professor; Senior Researcher, Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Email: btv2008@ukr.net

The article characterizes the current dynamics of social and economic development of Ukraine in the process of its European integration based on the Association Agreement with the European Union, signed in 2014. The author highlights the key role of the convergence mechanism in restoring sustainable economic growth, increasing the citizens' well-being, as well as strengthening the integration processes in the European Union and EU international competitiveness. Provided a comparative assessment of the development of Ukraine and selected EU countries by GDP per capita; as well as the sizes of household welfare and national welfare per capita. The author emphasizes the tendency of divergence of the social and economic systems between the European Union and Ukraine, which has been increasingly strengthened in recent years. That tendency is expressed in terms of population welfare and labor productivity. The institutional phenomenon of divergence trap arising from the synthesis of poverty traps and non-convergence is described.

The author characterizes the risks of Ukraine's getting into a divergence trap related to the action of such key domestic factors as: Ukraine's adoption, in 2015, of the conditions for restructuring part of the national debt, which significantly limits this country's economic growth; the unacceptably low capitalization of the national economy in the context of convergence; the galloping labor migration from Ukraine, which causes significant losses of the domestic potential of GDP growth; the insignificant share of innovative technological factor in Ukraine's macroeconomic development. The author notes the necessity of constructing econometric models for quantitative assessment of socio-economic convergence (divergence) between Ukraine and the European Union. The results of such models could be the development of appropriate recommendations as to the government regulation aimed at determining and effective implementation of mechanisms for Ukraine to exit the divergence trap.

Key words: convergence, developmental risks, divergence trap, European integration of Ukraine, EU.
JEL: A130, D630, I310, I390.

References

- Atomova, T., Polichko, O. (2009). Capitalization of the economy: the evolution of approaches to content and modeling in Western economic thought. *Ekonomist – Economist*, 12, 60-63 [in Ukrainian].

- Burlaj, T. (2015). Risks of forming a model of an asocial state in Ukraine. *Jekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 6, 92-97 [in Russian].
- Dabla-Norris, E., Kochhar, K., Tsunta, E. (2015, June 15). The secret weapon of growth is the poor and middle class. The basic IMF blog page. Retrieved from <https://www.imf.org/external/russian/np/blog/2015/061515r.pdf> [in Russian].
- Lipovska, N. (2017). Institutional transplantation as a factor in the disintegration of the European Union. Actual problems of European integration and Euro-Atlantic cooperation of Ukraine: materials 14th region. science-practice conf. (May 18, 2017, the city of Dnipro). Dnipro: DRIDU NADU [in Ukrainian].
- Sydenko, V.R. (2018). Global structural transformations and trends in the economy of Ukraine. Part 1. Key trends of structural objects in their economic economies in Ukraine. *Ekonom. prognozuvannâ – Economy and forecasting*, 1, 37-57 [in Ukrainian].
- Skripnichenko, M.I., Yatsenko, G.Yu. (2018). Instrumental analysis of GDP growth in Ukraine. *Ekonom. prognozuvannâ – Economy and forecasting*, 1, 58-78 [in Ukrainian].
- Unkovskaya, T. (2016, February 19-26). How Ukraine break out of the poverty trap. *Zerkalo nedeli – The mirror of the week*, 1081. Retrieved from <https://zn.ua/macrolevel/kak-ukraine-vyrvatsya-iz-lovushki-bednosti-.html> [in Russian].
- Chepel, S.V., Bondarenko, K.A. (2015). Is external labor migration a factor of economic growth? Econometric analysis and conclusions for the CIS countries. *Zhurnal Novoj jekonomicheskoy asociacii – Journal of New Economic Association*, 4:28, 142-166 [in Russian].
- Shumska, S.S. (2017). Prospects for the growth of the economy of Ukraine on the background of global trends. *Ekonom. prognozuvannâ – Economy and forecasting*, 3, 7-30 [in Ukrainian].
- Institutional architectonics and dynamics of economic transformations (2008). Ed. A.A. Gritsenko. Kyiv: Fort [in Russian].
- National Bank of Ukraine (2018). Recalculation of data on private money transfers to Ukraine for 2015-2017 years [in Ukrainian].
- Non-economic priorities of modernization in Ukraine taking into account the integration experience of the countries of Central and Eastern Europe (2015). *Naukova dopovid*. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Economics and Prognosis of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- United Nations Economic and Social Council (2000). *World Economic and Social Survey 2000*. No. E / 2000/50 / Rev.1 [in Russian].
- Aghion, Ph., Bircan, C. (2017). The Middle Income Trap from a Schumpeterian Perspective. Institute of Global Affairs at the London School of Economics (LSE) *Research Paper Series*, 1, 17. doi: <https://doi.org/10.22617/WPS179029-2>
- Bokosi, F.K. (2018). The Low-Income Trap. Urgent steps are needed to end the cycle of poverty and debt. *Finance & Development*, 55:1, 16-17.
- Dervis, K. (September 2012). World Economy: Convergence, Interdependence, and Divergence. *Finance & Development*, 49:3, 10-14.
- Forgo, B., Jevčák, A. (July 2015). Economic Convergence of Central and Eastern European EU Member States over the Last Decade (2004-2014). *European Economy Discussion Paper*, 001, 31.
- Gräbner, C., Heimberger, Ph., Kapeller, J., Schütz, B. (September 2017). Is Europe Disintegrating? Macroeconomic Divergence, Structural Polarisation, Trade and Fragility. *The Vienna Institute for International Economic Studies Working Paper*, 136, 23.
- Ito, T. (2017). Growth Convergence and the Middle-Income Trap, *Asian Development Review*, 34: 1, 1-27. doi: https://doi.org/10.1162/ADEV_a_00079
- Holland, D., Fic, T., Rincon-Aznar, A., Stokes, L., Paluchowski, P. (August 2011). Labour mobility within the EU – The impact of enlargement and transitional arrangements. National Institute of Economic and Social Research (NIER) *Discussion Paper*, 379, 71.
- Rodrik, D. (2011). The future of economic convergence. Harvard Kennedy School (HKS) *Faculty Research Working Paper Series*, No. RWP11-033. doi: <https://doi.org/10.3386/w17400>
- Credit Suisse Research Institute (2017). *Global Wealth Databook*.
- European Commission (2017, 25 March). The Rome Declaration: Declaration of the leaders of 27 member states and of the European Council, the European Parliament and the European Commission.
- Eurofound (2018). *Statutory minimum wage in the EU - 2018: First findings*.
- United Nations (2017). *World Population Prospects: The 2017 Revision, Key Findings and Advance*.
- UNDP (2015). *Millennium Development Goals Ukraine: 2000-2015*.
- World Bank Group (2017). *Ukraine systematic country diagnostic: Toward sustainable recovery and shared prosperity*. Report. No. 114826-UA. doi: <https://doi.org/10.1596/27148>
- World Bank (2018). *Growing United: Upgrading Europe's convergence machine*.
- World Bank (2018). *The Changing Wealth of Nations 2018: Building a Sustainable Future*. 234 pp.
- World Bank (2018). *Crony capitalism in Ukraine: impact on economic outcomes*. 18 pp. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/435491521811321988/%D0%9A%D1%83%D0%BC%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D0%B0%BF%D1%96%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC-%D0%B2-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96-%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%BA%D0%B8> [in Ukrainian].